

EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA

İÇİNDEKİLER

- Ekonomik Büyüme Nedir?
- Ekonomik Büyümenin Ölçülmesi
- Ekonomik Kalkınma
- Az Gelişmiş Ülkelerin Temel Özellikleri
- Kalkınma Politikaları

HEDEFLER

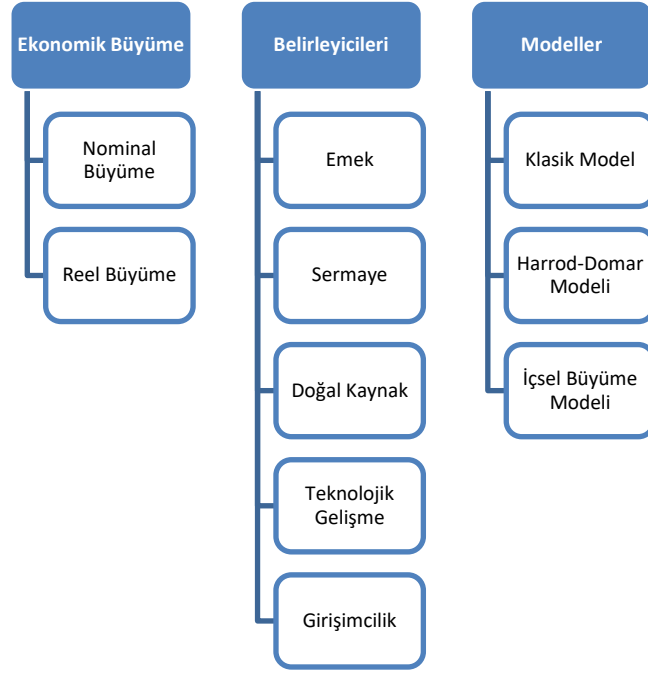
- Üniteyi çalıştıktan sonra;
- Ekonomik büyüme kavramını tanımlayabilecek,
- Ekonomik büyümeyi belirleyen faktörleri anlayabilecek,
- Temel üretim faktörlerinin büyüme üzerindeki etkilerini kavrayabilecek,
- Ekonomik kalkınma kavramını tanımlayabilecek,
- Ekonomik kalkınmanın temel ölçütlerinin anlayabilecek,
- Ülkelerin kalkınma politikalarının mukayeseli olarak görerek günümüzdeki kalkınma sorunları hakkında yorum yapabileceksiniz.

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

İKTİSADA GİRİŞ Prof. Dr. Alaattin KIZILTAN

ÜNİTE 14

GİRİŞ

Dünya üzerinde eskiden beri basit anlamda da olsa işleyen iktisadi mekanizmalar birey ve toplumların daha iyi yaşam koşullarına ulaşım çabası ile birlikte var olmuştur. Bu bağlamda temel fizyolojik ihtiyaçlardan başlamak üzere iktisadi kaynaklardan yararlanma çabası içerisinde olunmuştur. Bu çabalar doğrultusunda sınırlı kaynaklar kullanılarak üretim düzeyleri artırılmaya çalışılırken, artan üretimle birlikte sosyo-ekonomik ve toplumsal yapılar da ciddi değişiklikler geçirmiştir.

Bir yandan kaynak kıtlığı ve diğer yandan daha iyi yaşam koşullarına ulaşma hedefi üretimin hangi yol ve yöntemlerle arttırılacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu temel hedefe ulaşmada ülkelerin çok farklı büyüme oranlarını yakalamaları büyümenin kaynaklarının neler olduğu sorusunu cevaplamayı gerektirir. Bunlar arasında iş gücü ve sermaye miktarı, doğal kaynaklar insan gücü sermayesi, teknolojik gelişme düzeyi, tarihsel birikimler, gelirin daha optimal dağılımı ve ülkelerin sahip oldukları coğrafi konumun etkili olduğu düşünülmektedir. Bu faktörleri harekete geçirerek refahın artması büyüme sorununu çöze bile yaşanması gereken sosyo-ekonomik ve toplumsal yapı değişikliği iktisadi kalkınma hedeflerini de yakalamayı gerektirmektedir.

Nitekim II. Dünya savaşı sonrası bağımsızlıklarını kazanan çok sayıda ülke için üretim artışının sağlanması ve bunu daha ileriye götürülmesi çabaları artmıştır. Üretim artışının yol açtığı yapısal değişiklikler, birçok gelişmekte olan ülkeyi refah artışının yanında bu yapısal değişiklikleri gelişmiş ülkelerin özelliklerine kavuşturma çabasına götürmüştür.

Bu bölümde üretim artışının ne anlama geldiği, bu artışın nasıl sağlanacağı ve birey ve toplumlara daha iyi yaşam koşullarının nasıl temin edileceği ile ilgili büyüme ve kalkınma çabalarına ilişkin temel bilgiler verilecektir.

EKONOMİK BÜYÜME NEDİR?

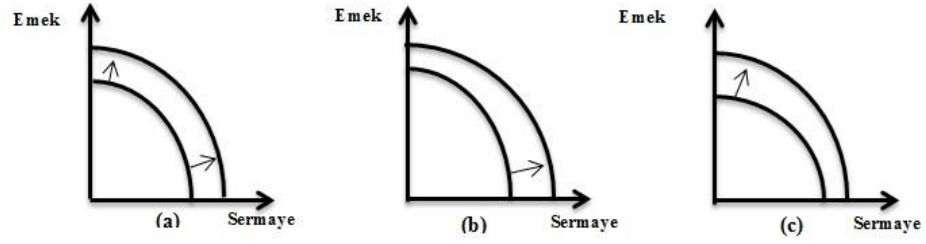
Ekonomik büyüme bir ekonominin üretim kapasitesi ve verimliliğinin artmasıyla birlikte önceki dönemlere göre daha fazla mal ve hizmet üretmesi anlamına gelir. Büyüme aynı zamanda uzun dönem içerisinde ardı sıra gelen periyotlarda reel anlamda kişi başına düşen ulusal gelirin artması ile sonuçlanan bir durumdur. Büyüme sürecindeki bir ekonomide belirli dönemlerinde geriye gidişler olsa bile, ulusal ekonomi potansiyel açıdan daha fazla üretim gerçekleştirebilecek bir yapıya kavuşur. Büyüme tıpkı bir canlının büyümesine benzetilir. Dolayısıyla belirli bir dönemde bir canlının çeşitli organlarında meydana gelen değişikliklerde olduğu gibi ülkenin nüfusu, iş gücü, kaynakları ve diğer faktör donatımlarında artmalar meydana gelir. Böylece ülkenin daha ileri refah seviyelerine taşınması olanağı ortaya çıkar.

Geometrik olarak büyüyen bir ekonomide dönüşüm eğrisi sağ-dışarıya doğru kayar. Bu kaymalar örneğin emek ve sermaye gibi iki üretim faktörüne indirgenen bir ekonomide eşit aralıklarla olabileceği gibi, üretim faktörlerinden birinde

Geometrik olarak büyüyen bir ekonomide dönüşüm eğrisi sağ- dışarıya doğru kayar.

meydana gelen artışlar şeklinde de gerçekleşebilir. Bu durum şekil 14.1’de gösterilmiştir:

Şekil 14.1. Ekonomik Büyüme

Buna göre “a” grafiği yansımsız büyümeyi, “b” grafiği sermaye -yanlı büyümeyi ve “c” grafiği emek-yanlı büyümeyi göstermektedir.

Ülkelerin toplam üretim olanaklarını gösteren dönüşüm eğrilerindeki kaymanın sebeplerinden birinin faktör arzındaki artışlar olduğu kadar, diğer bir sebebin teknolojik gelişme olduğunu unutmamak gerekir. Zira teknolojik gelişme bir ülkede aynı miktar üretim faktörü kullanılarak daha fazla çıktı elde edilmesini sağlayabilmektedir. Böyle bir durumda büyümenin kaynağının faktör verimliliklerindeki artışlar olduğu ifade edilir. Bu yönüyle büyüme aynı zamanda bir girdi- çıktı ilişkisidir. Bir ülke toplam girdi miktarını artırmak suretiyle daha fazla çıktı elde edilebiliyorsa ya da aynı miktar girdi kullanılmasına rağmen önceki dönemlere göre daha fazla çıktı elde edebiliyorsa, bu ülkenin büyüdüğünden bahsedilir.

Ekonomik Büyümenin Ölçülmesi

Ekonomik büyüme en basit olarak yıldan yıla reel millî gelirden meydana gelen artışların yüzde ifadesi olarak ölçülür. Bunu anlamak için öncelikle nominal ve reel GSMH’nin anlamını bilmek gerekir.

Buna göre *nominal GSMH bir ülkenin yurtiçi ve yurtdışında bir yıl içerisinde ürettiği toplam mal veya hizmetlerin ilgili ürünlerin cari fiyatları ile çarpılması sonucu bulunan bir değerdir*. Dolayısıyla burada nominal değerlerdeki artışların fiyat hareketlerinden kaynaklanabileceğine dikkat etmek gerekir.

Reel GSMH değerine ulaşmak için ise nominal GSMH’daki fiyat artışlarının etkileri arındırılır. Dolayısıyla gerçek anlamda bir ülkenin refah seviyesinde artışa yol açacak bir büyümenin olup olmadığını anlamada gerek GSMH değerindeki değişmeye bakmak gerekir. Ülkelerin farklı dönemleri veya çeşitli ülkeler arasında gelir karşılaştırmalarında kısa dönemde yıllık brüt büyüme hızına, uzun dönemde ise ortalama yıllık büyüme hızına bakılmaktadır.

Örneğin 2017 yılının bir önceki yıla göre büyüme hızı hesaplanmak istenirse;

$$\text{Reel GSMH Büyüme Hızı} = \frac{\text{Reel GSMH'daki artış}(\Delta Y)}{\text{Reel GSMH}(Y)}$$

formülünden yararlanılır.

Reel GSMH değerine ulaşmak için ise nominal GSMH’daki fiyat artışlarının etkileri arındırılır.

Buna göre;

Reel GSMH'daki artış $\Delta Y = Y_{2017} - Y_{2016}$ şeklindedir.

Yukarıdaki formülü,

$$\text{Reel GSMH Büyüme Hızı} = \frac{Y_{2017} - Y_{2016}}{Y_{2016}}$$

şeklinde yazabiliriz.

Örnek

- Ekonomide 2016 yılında reel GSMH 750.000 TL iken, bu değer 2017 yılında 787.500 TL 'ye yükselmışse reel GSMH büyüme hızı ne kadardır?
- Reel GSMH Büyüme Hızı=
 $(Y_{2017} - Y_{2016}) / Y_{2016} = (787\ 500 - 750\ 000) / (750\ 000) = 0.05$

Diğer yandan ekonomide refah artışı gelir dağılımında bir bozulmaya yol açmadan toplam gelirin reel olarak artmasını gerektirir. Oysa ele alınan dönem veya dönemlerde ekonomik büyüme gerçekleşse bile ülkede nüfus da hızlı bir şekilde artıyorsa, büyümenin reel olarak refahı artırması mümkün olmaz. Bu bakımdan belirli sakinleri taşısa da refah artışının daha sağlıklı bir ölçüsü kişi başına düşen reel GSMH'da meydana gelen artışlar olabilir. Bunun için toplam reel GSMH değeri toplam nüfusa bölünür:

$$KB\ GSMH = \frac{\text{Toplam Reel GSMH}}{\text{Toplam Nüfus}}$$

Başlangıç yılındaki reel GSMH 'ya Y_0 , aynı yıldaki toplam nüfusa P_0 dersek

$$KB\ RGSMH = \frac{Y_0}{P_0}$$

olacaktır.

Ekonomide refah artışını belirleyen bir diğer unsur nüfus artış hızıdır. Ekonomik büyümeyi kısaca g , Nüfus artış hızını p ile ve kişi başına düşen millî gelir artış hızını b ile gösterirsek, *bir ülkede ekonomik büyümenin gerçek anlamda bir refah artışına yol açmasının kişi başına düşen millî gelirden bir artış yaşanmasına bağlı* olduğundan

$$b = g - p$$

yazılabilir.

Örnek

- Bir ülkede GSMH % 5 artarken, yıllık ortalama nüfus artış hızı %1 ise kişi başına düşen reel GSMH artış hızı kaçtır?
- **Çözüm:** $b = 0.05 - 0.01 = 0.04$

Buna göre bu koşullarda ülkede gerçek anlamda refahın %4 arttığı ifade edilir.

Ülkenin uzun dönemdeki yıllık ortalama büyüme hızını bulabilmek için ise;

$$Y_t = Y_0(1+r)^n$$

formülünden yararlanır.

Burada t cari yılın GSMH'sinin, Y₀ başlangıç yılı GSMH'sinin, r uzun dönem yıllık ortalama büyüme hızını ve n toplam yıl sayısını gösterir. Yukarıdaki eşitliğin her iki tarafının logaritmasını alırsak;

$$\text{Log } Y_t = \text{Log } Y_0 + n \text{ Log } (1 + r)$$

elde edilir.

Buradan;

$$\text{Log } Y_t - \text{Log } Y_0 = n \text{ Log } (1+r) \text{ ve}$$

$$\text{Log } (1 + r) = \frac{\text{Log } Y_t - \text{Log } Y_0}{n}$$

sonucu elde edilir.

Örnek

• Bir ülkede reel GSMH 1995 yılında 500 iken, 2010 yılında 600'e yükselmiştir. Bu ülkede 1995-2010 yılları arasında ortalama büyüme hızı ne kadardır?

• **Çözüm:**

$$\text{Log}(1+r) = (\text{Log } 600 - \text{Log } 500) / 15 = (2.7781 - 2.6990) / 15 = 0.0052787$$

Eşitliğin anti logaritması alınırsa $1+r = 1,0122$ ve $r=0,0122$ elde edilir. Buna göre ilgili ülke ele alınan dönemde 15 yılda yıllık ortalama %1,22'lik bir büyüme gerçekleştirmiştir.

Aynı ekonominin 2010 yılında 600 olan reel GSMH 'sının kaç yıl sonra 1200 değerine, yani 2 katına çıkacağını bulabilmek için *72 kuralını* uyguluyoruz.

72 kuralına göre bir sayının 2 katına çıkması için gerekli olan süre 72 sayısının ele alınan dönemin yüzde artış oranına bölünür. 72 kuralını, yıllık ortalama büyüme oranını bilmemiz hâlinde, ülkelerin çeşitli makroekonomik göstergelerinin ikiye katlanmasında kullanabiliriz. Ancak burada artış oranlarının yıllar itibarıyla sabit ve pozitif bir seyir izlediğini varsaydığımızı dikkat etmek gerekir.

Yukarıdaki örneğimize göre ilgili ülke yıllık ortalama %1,22 oranında büyümekte ve başlangıç değeri 1200 ise $72/1,22=59$ elde edilmektedir. Buna göre bu ekonominin reel GSMH'sı yıllık ortalama %1,22 oranında büyüyorsa 59 yıl sonra ülkedeki reel GSMH 2400 değerini alacaktır. Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin yıllık ortalama büyüme hızları verilmektedir.

Tablo 14.1. Türkiye'nin Yıllık Ortalama Büyüme Hızları

YILLAR	Cari GSYİH	Büyüme Hızı	Reel GSMH (1998 Fiyatlarıyla TL)	Büyüme Hızı	Kişi Başına Düşen Millî Gelir (1998 Fiyatlarıyla, TL)	Kişi Başına Millî Gelir Artış Hızı
1998	70 203	---	70 203	---	1124	---
1999	104 596	49.0	67 841	-3.4	1071	-4.7
2000	166 658	59.3	72 436	6.8	1127	5.3
2001	240 224	44.1	68 309	-5.7	1049	-7.0
2002	350 476	45.9	72 520	6.2	1099	4.8
2003	454 781	29.8	76 338	5.3	1142	3.9
2004	559 033	22.9	83 486	9.4	1233	8.0
2005	648 932	16.1	90 500	8.4	1320	7.1
2006	758 391	16.9	96 738	6.9	1394	5.6
2007	843 178	11.2	101 255	4.7	1441	3.4
2008	950 534	12.7	101 922	0.7	1434	-0.5
2009	952 559	0.2	97 003	-4.7	1346	-6.1
2010	1098 799	15.4	105 886	9.2	1450	7.7
2011	1297 713	18.1	115 175	8.8	1553	7.1
2012	1416798	9.2	117625	2.1	1565	0.8
2013	1567289	10.6	122556	4.2	1630	4.1
2014	1748168	11.5	126258	3.0	1642	0.7
2015	1952638	11.7	131273	4.0	1689	2.9

Kaynak: www.tuik.gov.tr.

Yukarıdaki tabloya göre Türkiye 1998 yılı sonrası dönemde kişi başına düşen millî geliri yıllık ortalama %2,56 oranında artırmıştır. Aynı artış reel millî gelirden %5,46 civarındadır. Buna göre Türkiye'de kişi başına düşen millî gelir artışının sürdürülebilmesi için nüfus artış hızının üzerinde bir büyüme gerçekleştirmesi gerekmektedir olup, bu durum refah artışının devamını sağlayacaktır.

Büyüme Belirleyen Faktörler

Ekonomik büyüme önceki dönemlere göre daha çok çıktı elde etmek olduğuna göre bu çıktının iki temel kaynağı vardır: Artan üretim faktör kullanımı ve teknolojik gelişme temel üretim faktörlerinin üretimde kullanılan miktarlarının artması, ekonominin üretim kapasitesinde ve üretilecek mal ve hizmet miktarında artışa yol açacaktır.

Diğer yandan ekonomide aynı miktar ya da daha az miktar üretim faktörü kullanılsa bile üretim yönteminde meydana gelen değişimlerle ekonomi de toplam çıktı miktarında artış sağlanabilir. Bu durumda ise ekonomide verimlilik artışının yaşanması söz konusudur. Dolayısıyla ekonomik büyüme üretim kapasitesinde ve verimlilikte meydana gelen artışlar tarafından belirlenecektir. Aşağıda ekonomik büyümenin bu iki temel belirleyicisinin büyüme nasıl yol açtığı üzerinde durulacaktır.

Emek Faktörünün Artırılması

Bilindiği gibi emek hem temel bir üretim faktörü hem de aynı zamanda üretimi tüketen bir unsurdur. Bu bakımdan birçok büyüme analizlerinde toplam

Ekonomik büyüme üretim kapasitesinde ve verimlilikte meydana gelen artışlar tarafından belirlenecektir.

Emek faktörünün artması nitelik ve nicelik açısından üretim artışına yol açmaktadır.

arzı ve toplam talebi belirlemede kullanılmaktadır. Emek faktörünün artması nitelik ve nicelik açısından üretim artışına yol açmaktadır. Bu faktör diğer faktörler sabit kalmak kaydıyla çalışma saatleri yanında fiziki olarak kullanılan iş gücü miktarının artırılması suretiyle toplam üretim artışını ve dolayısıyla büyümeyi beraberinde getirir.

İş gücü miktarının artmasına yol açan temel faktör nüfus artışıdır. Doğal nüfus artış hızı, sağlık ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, beslenme koşullarının iyileşmesi gibi faktörler ortalama ömür süresinin artması ile birlikte toplam nüfusu artırmaktadır. Böylece aynı zamanda 15-64 yaş grubundaki çalışma çağındaki insanların sayısı da artmaktadır. Genel de yaşanan nüfus artışı bir yandan emek faktörünün fiyatlarını ucuzlatarak, diğer yandan da piyasanın genişlemesine yol açarak iş gücü ve yatırım talebini artmasını sağlamaktadır.

Diğer yandan iş gücü miktarının artması büyüme için tek başına yeterli değildir. Bunun yanında emek verimliliğinin artması da üretim artışına yol açabilir. Bunun için beşerî sermaye yatırımlarının artırılması gerekir. Hayat standardının yükselmesi, eğitim, sağlık, beslenme ve barınma gibi zorunlu ve sosyal ihtiyaçların daha iyi koşullarda karşılanması ve ayrıca iş organizasyonunun ve teknoloji de yaşanan iyileşmeler emek verimliliğini artırmak suretiyle üretim artışına yol açar.

Verimlilik artışının özellikle ekonomide kaynakların tam kullanıldığı durumda, üretimi artırmak için temel unsur olduğu dikkate alınmalıdır. Böylece ülkenin üretim olanakları eğrisi sağa doğru kaymakta ve refah artışı yaşanmaktadır. Bu durum kaynakların tam kullanım sınırına ulaşmış gelişmiş ülkelerde refah artışının daha ileri seviyelere götürülmesi açısından son derece önemlidir. Gelişmekte olan ülkeler ise daha çok mevcut üretim olanakları eğrisinin altında bir bölgede üretim gerçekleştirdikleri için, bu ülkeler açısından kısa vadede temel sorun kaynakların tam kullanıldığı ve üretim olanakları eğrisinin üzerinde bir noktada toplam üretim düzeyine ulaşma çabası ön plandadır.

Sermaye Birikiminin Artırılması

Sermaye faktörü, üretimde kullanılan makine ve teçhizat ile her türlü alet ve emeğin üretimine eşlik eden ve fabrika içerisinde yer alan araç-gereçleri kapsar.

Dolayısıyla üretimi artırabilmek için aynı şekilde kısa dönemde kapasite artışı sağlayacak şekilde sermaye stokunu artıracak yatırımlara girilir. Bu tür yatırımlar aynı zamanda *üretken yatırımlar* olarak ifade edilir. Bu yatırımların yapılması üretimin artırılması için tek başına yeterli değildir. Bunun yanında yatırımların verimliliklerini artırmak üzere muhtelif alanlarda yol, su, elektrik, kanalizasyon ve haberleşme ile diğer bilişim alanlarını kapsayan alt yapı yatırımlarını da tamamlamak gerekir. Bu tür yatırımlar ise *tamamlayıcı yatırımlar* olarak ifade edilmektedir.

Gerek üretken gerekse tamamlayıcı yatırımların yapılabilmesi, millî gelirden belirli bir kısmının tasarruflara ayrılmasıyla mümkündür. Tasarruf eğilimi bu yatırımlar için gerekli olan sermaye birikiminin temel belirleyicisidir. Ülkelerin ekonomik koşulları yeterli yatırım yapma kapasitesine sahip değilse, bazı

sakıncaları olmasına rağmen dış tasarruflara başvurulur ya da sermaye-hasıla katsayısı küçültülmeye çalışılır. Bilindiği gibi sermaye hasıla katsayısı ekonomide bir birimlik gelir artışı sağlamak için ne kadarlık yatırım yapılması gerektiğini gösteren katsayıdır. Dolayısıyla bu katsayıyı kısa vadede küçültmek mümkün değildir. Bu bakımdan birçok gelişmekte olan ülke daha yüksek büyüme oranlarına ulaşabilmek için gerekli olan yatırımların bir kısmının dış tasarruflarla finanse ederler.

Doğal Kaynak Kullanımının Artması

Doğal kaynaklar bir ekonominin sahip olduğu tüm yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile coğrafi ve iklimsel koşulları içerir. Doğal kaynaklar iktisadi büyümenin önündeki temel sınırlayıcılardan biridir. Çünkü birçok ülkede emek ve sermaye miktarını artırmak mümkün olsa bile, doğal kaynakların farklı ülkelerde farklı şekilde coğrafi dağılımı, bu kaynakların toplam stokunu artırmayı mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme açısından temel amaç mevcut kaynakların ekonomiye kazandırılması olmaktadır. Böylece âtlı duran kaynakların ekonomiye kazandırılması ülkenin üretim olanakları eğrisinin dışa kaymasını sağlamasa bile, üretimin eğrinin tam üzerinde yapılmasını sağlar.

Bununla birlikte doğal kaynak miktarını ülke içinde fiziksel olarak artırmak mümkün olmasa da örneğin kullanılmayan tarım arazilerinin elden geçirilerek ıslah edilmesi, bazı doğal ürünler yerine yapay kaynakların kullanılması ve daha önemlisi teknolojik değişme sayesinde aynı miktar doğal kaynak kullanılarak daha çok çıktı elde edilmesi ülkenin üretim olanakları eğrisinin sağa kaymasına yol açar. Böylece daha çok üretim gerçekleştirilerek refah seviyesi artırılabilir. Bu durum daha önceden sıralanan diğer üretim faktörlerinin verimliliklerini artmasının getireceği büyüme hızı artışı ile benzeri sonuçlar doğuracaktır.

Diğer yandan eksik olan doğal kaynakların yurtdışından ithal edilmesi, diğer bir ifade ile nakdi sermaye ile doğal kaynakların ikame edilmesi bu faktörün eksikliğinden dolayı düşük seyreden büyüme hızlarını daha üst seviyelere çıkmasını sağlar.

Teknolojik Değişme

Teknolojik değişme aynı miktar üretim faktörünün kullanılmasının daha çok çıktı elde edilmesini sağlayacak şekilde üretim yönteminde sağlanan iyileşmelerdir. Bu şekilde hem kaynak kıtlığının yol açacağı üretim yetersizlikleri sorunu aşılabilir hem de üretimde yeni yöntemlerin geliştirilmesiyle daha kaliteli ve ucuz malların üretilmesi mümkün olur.

Teknolojik gelişmenin emek, sermaye ve doğal kaynaklar gibi bütün üretim faktörlerine uyarlanması mümkündür. Dolayısıyla teknolojik ilerleme uyarlandığı faktörlerin verimliliklerini artıran bir sonuç doğurur. Bu durum ise ülkelerin üretim olanakları eğrisini sağa kaydırarak, daha çok üretim yapmaya ve refah seviyesinin artırılmasına yol açar.

Bununla birlikte teknolojik gelişmenin de bir maliyeti vardır. Bu maliyete katlanacak yeterli kaynaklara sahip olan ülkeler daha yüksek büyüme oranlarına

Doğal kaynaklar bir ekonominin sahip olduğu tüm yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile coğrafi ve iklimsel koşulları içerir.

ulaşarak hem maliyetleri karşılayacak hem de refah artışını sağlayacak bir gelir yükselmesi yaşayabilirler.

Teknolojik gelişmeyi aynı zamanda bilgi düzeyinin artırılması ile birlikte düşünmek gerekir. Zira üretimde yeni yöntemlerin keşfedilmesi, bilgi düzeyinin artırılması ve bu yeni bilgilerin uygulamada kullanılması suretiyle teknolojik gelişmeden yararlanılabilir. Bunu için de eksik olan bilginin, ülkelerin kendi iç dinamikleri ile tamamlanması mümkün değilse aynı şekilde belirli maliyetler ödenerek tamamlanması gerekir. Bunun çeşitli yolları vardır. Lisans ve Patent Anlaşmaları, üretimde yabancı firmalarla ortaklıklar, ülkelerarası bilgi akışını sağlayacak gerekli altyapının güçlendirilmesi, yabancı üniversiteler ile iş birliğine gidilmesi, uluslararası kuruluşlarla gerçekleştirilecek çeşitli projeler bunlar arasındadır.

Son yıllarda birçok ülkenin, teknolojik gelişmenin büyüme üzerindeki etkisinin daha çok farkına varmaları, bu konudaki yatırımların miktarını önemli ölçüde artırmıştır.

Girişimciliğin Geliştirilmesi

Yukarıda belirtilen emek, sermaye ve doğal kaynaklar gibi temel üretim faktörleri yanında bu faktörleri belli bir üretim yöntemi kullanarak bir araya getiren kişi girişimcidir. Dolayısıyla girişimciliğin geliştirilmesi bu faktörlerin bir araya getirilmesi sürecini hızlandıracak ve böylece ekonomide daha çok üretim gerçekleştirilebilecektir. Ülkeler yukarıda belirtilen üretim faktörlerine yeterince sahip olsalar bile, girişimci eksikliği kaynakların kullanımı engellemekte ve yeterli büyüme oranlarına ulaşamamaktadır. Bu bakımdan yeterli ve dinamik girişimci sayısını artırmak önemlidir. Bu amaçla özel kesimdeki mevcut girişimcileri desteklenmesi, bu konudaki bürokratik engellerin ortadan kaldırılması, ticari faaliyetlerin yasal mevzuatlarda yapılacak değişikliklerle önünün açılması, yabancı girişimcilerle iş birliğine girilmesi gibi önlemlere başvurulabilir.

Büyüme Modelleri

İktisadi büyümenin insanlığın daha iyi yaşam koşullarına ulaştırılmasında en önemli amaç hâline gelmesi ile bunun nasıl sağlanacağına dair bilimsel çalışmalar da yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda geliştirilen teoriler, içinde bulunulan dönemin imkanların ve koşulların dikkate alınarak, bu büyümenin hangi belirleyiciler tarafından teşkil edildiğini anlamaya çalışmış ve bu çerçevede devlete de bazı görevler yüklenmiştir.

Büyüme sürecinin anlaşılmasına dönük çalışmalar yaklaşık iki yüzyıl öncesinde Adam Smith ile yoğunlaşmaya başlamış, ardından Keynes öncülüğünde 1929 dünya ekonomik bunalımının etkilerini gidermeye dönük çalışmalarla devam etmiştir. 1940' lı yıllarla birlikte geliştirilen Harrod ve Domar'ın katkılarını Solow tarafından yapılan analizler takip etmiştir. Daha sonra oluşturulan içsel büyüme modelleri, büyümenin belirleyicilerini ve işleyişini ortaya koymada modern katkılar sağlamıştır. Bu çalışmaların temel özelliği büyümenin içeriğini belirlemede karşılaşılan yetersizlik ve açıkların tamamlanmaya dönük olmasıdır.

Girişimci eksikliği kaynakların kullanımı engellemekte ve yeterli büyüme oranlarına ulaşamamaktadır.

Büyüme modelleri Adam Smith ile başlatılsa da klasik düşünce sisteminden önce hüküm süren merkantilist ve fizyokratik düşünce sistemleri büyümenin belirleyicilerinin ipuçlarını vermektedir. Nitekim yaklaşık 16-18.yy. arasında hüküm süren merkantilist düşünce sistemi ekonomik büyümeyi devletin güçlü olmasına bağlarken, bunun temel göstergesi olarak da hazinenin altın ve gümüş açısından zengin olmasını esas alır. Farklı ülkelerde farklı uygulama biçimleri olmakla birlikte bu hedefe devlet eli ile ve ticaret ile sanayi sektörünün güçlendirilmesi yolu ile ulaşılabileceğini savunan bu düşünce sisteminin Avrupa'da yol açtığı olumsuz ekonomik sonuçlar birçok eleştiriyi de beraberinde getirmiştir.

Merkantilizme tepki olarak 18.yy. sonrası ortaya çıkan fizyokratik düşünce sistemi, refahı artıran en temel yolun tarım sektörünün ön plana çıkması ile gerçekleşeceğini ileri sürer. Bu düşünce sistemi ekonomik sektörler arasında tek verimli sektörün tarım sektörü olduğundan hareketle, bu sektörün gelişmesi ile büyüme ve refahın artacağını savunur. Ancak zamanla iş bölümü, başka ülkelerin yağmalanması, hegemonya yaklaşımları ve ihracata dayalı görüşler yaygınlık kazanmıştır. Sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan sosyo ekonomik gelişme ve yapısal değişiklikler büyümenin temel belirleyicilerine yeni boyutların katılmasını gerekli kılmış ve özellikle teknoloji ve verimlilik konularına daha çok vurgu yapılmaya başlanmıştır. Gelişen liberal düşünce akımları ile birlikte artan nüfus büyümenin önemini artırmıştır.

1776 yılında Adam Smith'in "Milletlerin Zenginliği" adlı çalışma klasik büyüme modellerinin başlangıcını oluşturmaktadır.

Bu kısımda literatürde en çok üzerinde durulan klasik büyüme modeli ile Harrod-Domar ve içsel büyüme modeli üzerinde kısaca durulacaktır.

Klasik Büyüme Modeli

Klasik büyüme modeli A. Smith (1723-1790), D. Ricardo (1772-1823), T. Malthus (1766-1834), J.S. Mill (1806-1873) gibi klasik iktisatçıların fikirlerinin ortak bir ürünüdür. Ancak modele en büyük katkıyı D. Ricardo yaptığı için klasik büyüme modeli Ricardo modeli olarak da bilinmektedir.

Ricardo aslında doğrudan doğruya büyüme konusunu değil, uzun dönemde üretim faktörlerinin nasıl paylaşılacağını incelemiştir. Model büyük ölçüde 19. Yy başındaki İngiltere'nin sorunlarından esinlenmiştir. Bu dönemde teknolojik yenilikler sanayi sektöründe verimliliği artırmakta, tarım sektörü ise verimi düşük, ücretlerin asgari geçim düzeyinde bulunduğu ve işsizliğe hemen hemen rastlanmadığı bir görünümdeydi.

Bu şartlardan hareket eden Ricardo, nüfus artışının zorunlu olarak gıda maddelerine olan talebi artıracığını, bu talep artışının tarımsal faaliyetleri hızlandıracağını ileri sürmüştür. Bu durumda önce en verimli topraklar işlenecek, fakat gıda üretimi beslenmeye yetmeyeceği için daha düşük verimli topraklar, daha yüksek maliyetlerle işlenecek ve bu durum gıda maddelerinin fiyatlarını artıracaktır. Verimli tarım arazilerinin kıtlaşması ise rantı yükseltmektedir. Ayrıca nüfus artışına paralel olarak çalışanların da sayısı artacak, bu durum ise toplam

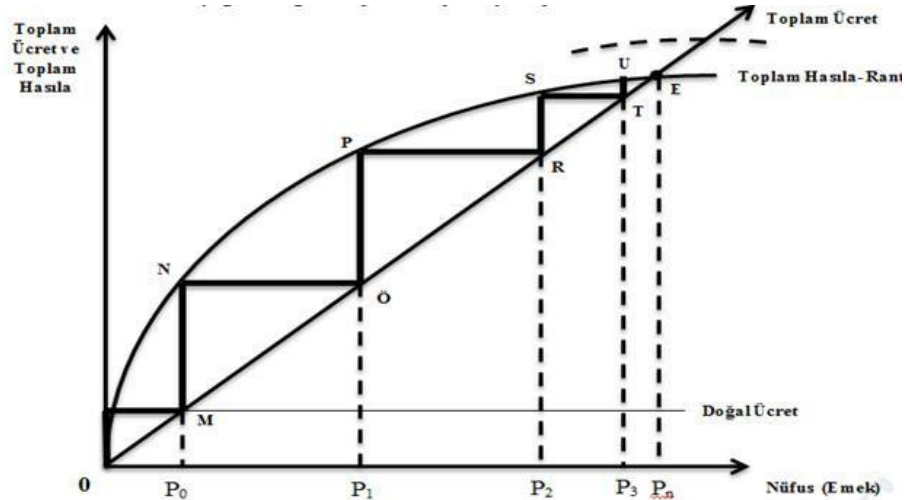
ücretlerin payını yükseltecektir. Sonuçta karlar gittikçe gerileyecek ve sermaye birikimine, yani yatırımlara imkân vermeyecek kadar azalacaktır. Bu ise ekonominin durgunluğa itilmesine sebep olacak ve büyüme duracaktır. Modelin varsayımları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Sermaye birikiminin kaynağı karlardır.
- Sanayi kesiminde teknik gelişme hızı yüksektir.
- Tarım kesiminde teknik gelişme hızı yavaş ve toprak sınırlı olduğundan bu kesimde azalan verimleri kanunu geçerlidir. Sanayi kesimindeki artan verim tarımdaki azalan verimleri geçemediği için, ekonominin bütünü için azalan verimler kanunu işlemektedir.
- Ücret fonksiyonu veridir.
- Ücretler kısa dönemde emek arz ve talebine göre belirlenmekle birlikte, uzun dönemde asgari ücret düzeyinde sabit kalma eğilimindedir.
- Ekonomi sürekli olarak tam rekabet ve tam istihdam koşullarında çalışır.

Klasik Büyüme Modelinin İşleyişi

Klasiklere göre kar toplam üretim gelirlerinden rant ve ücret ödemeleri düşüldükten sonra kalan miktarı ifade eder. Büyüme sırasında rant devamlı olarak arttığından, kar oranı emeğin verimine bağlı kalacaktır.

Diğer yandan nüfus artışı devam ettiği sürece emeğin hem ortalama hem de marjinal verimi azalacaktır. Eğer nüfus artışı emeğin verimini düşürüyorsa, buna bağlı olarak ücret haddi de düşecektir. Bu durumda ücret asgari ücret (en az geçim ücreti) seviyesine inecektir. Klasikler en az geçim ücretine “Doğal Ücret” adını vermişlerdir.

Şekil 14.2. Klasik Büyüme Modeli

Şekil 14.2'ye göre asgari ücret ile emek miktarının çarpımından elde edilen toplam ücret eğrisi (doğrusu) sabit bir eğime sahiptir. Toplam hasıla eğrisi ise azalan verimler kanunu uyarınca azalan bir eğim göstermektedir. Başlangıçta OP_0 emek miktarı ile P_0N kadar üretim yapılmaktadır. Bu üretimden emeğin aldığı pay P_0M , ve karın payı da MN kadardır. Karın payının yüksekliği sermaye birikimini

teşvik edecek, bu durumda ücretler P₀N düzeyine çıkacaktır. Bu noktada kar sifıra düşmektedir. Ancak piyasa ücreti doğal ücretin üzerine çıktığı için bu durum nüfus artışını hızlandıracak ve bu kez çalışmak isteyenlerin sayısı OP₁'e yükselecektir. Bu durumda ise piyasa ücreti tekrar P₀M seviyesine gerileyecektir. Düşen ücretler önceki dönemde elde edilen karın tekrar yatırıma dönüşmesini sağlayacak, bu kez OP₁ kadar emek istihdam edilecektir. OP₁ kadar emeğin toplam üretimi P₁ P kadar olup, bu üretimde emeğin payı ÖP₁ ve karın payı ÖP'dir. Aynı süreç E noktasına gelinceye kadar devam edecektir. Bu noktada çalışanların sayısı OP_n kadardır ve doğal ücret ödemeleri de toplam üretime (EP_n) eşittir. Ekonomide kar oranı sıfır olduğu için sermaye birikimi durmuş ve durgunluk başlamıştır. Bu durumdan ancak teknolojik gelişme sayesinde kurtulmak mümkündür. *Teknolojik değişme üretim fonksiyonunu (Toplam Hasıla- Rant) yukarıya kaydıracağı için, durgunluğu ancak geciktirecek, fakat bir süre sonra ekonomi yine durgunluğa girecektir.*

Klasik Büyüme Modelinin Eleştirisi

Bu model günümüzdeki gelişmiş ülkelerin gelişme sürecini açıklayamamaktadır. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin de gelişmesini yeterince izah edemez. Çünkü modelin dayandığı varsayımlar gerçeğe ve ülkelerin yaşadığı büyüme tecrübelerine uymamaktadır. Örneğin ekonomiler devamlı olarak tam rekabet ve tam istihdam koşullarında bulunamazlar. Ayrıca gıda maddeleri üretimi ile nüfus artışı arasında bağlantı kuran Malthus'un nüfus teorisi de giderek önemini kaybetmektedir. Zira birçok ülke gıda maddeleri üretimini nüfus artışından daha hızlı artırabilmiştir. Diğer yandan da gelişmiş ülkelerde bu iki değişken arasındaki ilişki gelir seviyesi artarken nüfusun durağanlaşması şeklinde kendini göstermiştir.

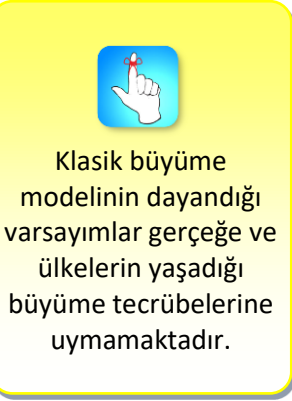
Harrod-Domar Büyüme Modeli

Adını modeli oluşturan yazarlardan alan R. F. Harrod (1910-1978) ve E. Domar (1914- 1997)'dan alan bu modelde temel olarak J. M. Keynes (1883-1946)'in terminolojisi, varsayımları ve teknikleri kullanılmıştır.

Bir ekonomide devlet kesiminin ve dış âlemlerle ilişkisinin bulunmadığını kabul edersek, gelir seviyesinin dengede olabilmesi için toplam tasarruf ve toplam yatırım eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu eşitlik I=S şeklinde gösterilmektedir. Yine bilindiği üzere S=sY'dir. Buradaki s marjinal tasarruf eğilimi Y ise millî geliri ifade eder. Yatırımlar sermaye stokuna yapılan ilavelerdir. Dolayısıyla sermaye stoku K ise I=ΔK olur. Sermaye hasıla oranını k gibi bir sabitle ifade edersek;

$$k = \frac{I}{\Delta Y}$$

yazılabilir. Buradaki k millî gelirden bir birimlik artışı sağlanabilmesi için ne kadarlık yatırım yapılması gerektiğini gösterir. Yukarıdaki basit formülü I=K.ΔY şeklinde yazarsak ve I yerine ΔK 'yı yerleştirir ve her iki tarafı ΔY 'ye bölersek;

$$k = \frac{\Delta K}{\Delta Y}$$

elde edilir.

Ekonomide yatırım tasarruf eşitliği varsa $I=S$ idi. Varsayım gereği ekonomide toplam tasarruflar millî gelirin bir fonksiyonu olduğu için tasarrufların marjinal tasarruf eğilimi, yani s ve millî gelir düzeyini gösteren Y belirleyecektir. Yukarıda gösterildiği gibi $S= sY$ dir. Dolayısıyla

$$k = \frac{sY}{\Delta Y}$$

olur.

Eşitliği şu şekilde yazabiliriz;

$$\frac{s}{k} = \frac{\Delta Y}{Y}$$

$$\frac{\Delta Y}{Y}$$

millî gelirdeki yıllık artış hızını ifade eder ve “ g ” ile gösterilir. Bu durumda

$$g = \frac{s}{k}$$

olur.

Bunun anlamı büyüme hızının marjinal tasarruf eğilimi ve sermaye-hasıla katsayısı tarafından belirlendiğidir. Bu eşitlikteki tasarruf oranı ile büyüme oranı arasında doğru yönlü, sermaye- hasıla katsayısı ile büyüme oranı arasında ise ters yönlü bir ilişki vardır. Buradaki iktisadi mantığa göre ekonomilerin büyüyebilmeleri için tasarruf etmeleri ve GSMH’larının belirli bir yüzdesini yatırıma yöneltmeleri gerekir.

Örnek

- Sermaye-hasıla katsayısı 5 olan bir ülkede millî gelirin yıllık %7 oranında artırılabilmesi için ekonomide marjinal tasarruf eğilimi ne kadar olmalıdır?
- $g=s/k$, $0.07=s/5$, $s=0.35$
- Buna göre millî gelirin % 35 ‘i tasarruf edilmelidir.

Örnek

•Başlangıç millî gelirin 100 TL olduğu bir ekonomide yıllık ortalama %4.5 'lik bir büyüme hedeflenmişse ve sermaye - hasıla katsayısı 4 ise hedeflenen büyüme oranına ulaşmak için ne kadarlık yatırım yapılması gerekir? Aynı ekonomide büyüme hızının yıllık %8 olabilmesi için ne kadarlık dış tasarruf gerekir?

•Çözüm:

•Başlangıç millî geliri 100 TL ise %4,5'lik bir büyüme ile millî gelir düzeyi $100+(100*0.045)$ yani 104,5 olur.

$$g = \frac{s}{k} \text{ 'dan } 0.04 = \frac{s}{4}, s = 0.16$$

Buna göre millî gelirin %16'sı tasarruf edilmeli ve bunun karşılığı miktar kadar yatırım yapılmalıdır. Başlangıç millî geliri 100 TL ise bu durumda;

$S = sY$, $S=0.16*100=16$ TL'lik bir tasarruf ve dolayısıyla $S=I$ olduğu için 16 TL'lik bir yatırım yapılması gerekir.

Aynı ekonomide bu kez %8'lik bir büyüme için $g = \frac{s}{k}$, $0.08 = \frac{s}{4}$, $S=0.32$

Buna göre millî geliri %32'lik kısmına denk bir tasarruf gerekir.

$S = sY$, $S=0.32*100=32$ ve $S=I$ dan $I=32$ TL'lik bir yatırım gerekir. Oysa ekonomide ancak 16 TL'lik bir tasarruf varsa, toplam tasarruflar yurtiçi ve yurtdışı tasarruflardan oluştuğuna göre;

$S_t=S_y+S_d$ den $32=16+S_d$, $S_d=32-16=16$ TL'lik bir dış tasarruf ihtiyacı olacaktır.

İçsel Büyüme Modeli

1950' li yıllardan sonra büyümenin yeni açıklayıcılara kavuşturulması gereği ortaya çıkmıştır. Nitekim Tinberger emek ve sermaye faktörlerinin temel değişkenler olarak ele alındığı Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ile sanayileşmiş ülkelerin büyümelerini açıklamaya çalışmıştır. Neoklasik model olarak ifade edilen bu modelde nüfus ve dışsal bir veri olarak alınan teknolojik değişmelerin, ülkelerin büyümeleri üzerindeki etkileri irdelenmiştir.

Neoklasik modeller içerisinde yer alan Solow modeli ise yatırımlar, nüfus artışı, amortismanlar ve teknolojinin karşılıklı etkileşimlerinin büyüme üzerindeki etkilerini ele almış, temel makro değişken olan kişi başına değerler üzerinden çalışılmış ve böylece ülkeler arası refah farklılıklarının nedenleri üzerinde önemli katkılar sağlamıştır.

Solow modelinin büyüme üzerinde aslında önemli etkilere sahip bilgi birikimi, teknoloji ve beşerî sermaye gibi faktörlerin veri olarak alması ve ayrıca büyüme üzerinde devletin fonksiyonlarını bir yönü ile dışlaması yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu eksikliği gidermek ve ekonominin sürekli ve kesintisiz büyümesini sağlayacak değişkenleri dikkate alan içsel büyüme modelleri geliştirilmiştir.

Özellikle 1980'li yıllardan sonra geliştirilen yeni büyüme teorileri, önceki yaklaşımların bazı varsayımlarını sorgulayarak daha önce dışsal olarak kabul edilen teknolojik gelişmeyi içsel bir değişken hâline getirmiştir.

Aşağıda, geliştirilen bu yeni modellerden olan ve en çok üzerinde durulan içsel büyüme modeli ele alınacaktır.

Büyüme modelleri çoğunlukla gelişmiş ülkelerin büyümelerini açıklayan modellerdir. Bu ülkeler sanayileşme hareketlerinin sonucu olarak yaklaşık iki yıldan beri bazı dönemsel kesintilerle birlikte büyümeye devam etmişlerdir. Son yıllarda piyasa mekanizmasının gelişmesine paralel olarak bilgi, beşerî sermaye, arge, sermaye ve finansal aralarında yaşanan gelişmeleri de içine alan modeller geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri de kısaca AK modeli olarak bilinmektedir.

Model aslında Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonundan türetilen bir modeldir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu millî geliri $Y=A.K^\alpha.L^{1-\alpha}$ şeklinde ifade etmektedir. Burada α faktörlerden biri sabit kalmak kaydıyla, emek ve sermaye miktarındaki yüzde artışın büyüme üzerindeki etkisini göstermektedir. $1-\alpha=\beta$ ise ve $\alpha+\beta=1$ ise üretimde ölçeğe göre sabit getiri var demektir. $\alpha=1$ varsayımı altında yukarıdaki üretim fonksiyonu $Y=A.K$ olmaktadır. Buradan A üretimdeki teknoloji seviyesinin ve K ise sermaye stokunu göstermektedir. Modelde K artarken sermayenin getirisi azalmakta ve böylece sermaye stokunda yaşanan her artış, yani yatırım tutarı, ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır.

Sonuç itibarıyla yukarıdaki modele göre ekonomik büyümelerini hızlandırmak isteyen ülkeler beşerî ve fiziki sermaye, bilgi birikimi teknolojik gelişme ve kurumsal yapının iyileştirilmesine önem vermek zorundadırlar.

EKONOMİK KALKINMA

Ekonomik kalkınma büyüme ile çok ilintili bir kavram olmakla birlikte, ekonomik büyümeyi de içine alacak şekilde çok daha geniş kapsamlıdır. Her iki kavram da kişi başına düşen millî gelirden uzun dönemli artışları içerir. Ancak kişi başına düşen millî gelir artışlarının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından taşıdığı anlam farklıdır. Örneğin ABD 'de kişi başına düşen millî gelir artarsa ekonomik büyümenin gerçekleştiği söylenir. Oysa Türkiye'de aynı gelirin artması ise bu artışın ekonomik kalkınmaya katkıda bulunduğu şeklinde yorumlanır. Bu yönüyle kalkınma öncelikle toplumun bir bütün olarak sosyo-kültürel, ekonomik ve kurumsal boyutlarıyla bünyevi değişiklikler geçirmesi anlamına gelir.

Büyümede temel amaç millî gelir artışı sağlamak olduğu hâlde, kalkınmada birçok amaca birlikte ulaşılmaya çalışılır. Örneğin sosyo- kültürel anlamda toplumun daha iyi yaşamasını sağlayacak alt yapının geliştirilmesi, eğitim seviyesinin yükseltilmesi, sağlık ve beslenme ile ilgili koşulların iyileştirilmesi bunlar arasındadır. Ekonomik anlamda toplumun üretim ve tüketim yapılarında değişiklikler meydana gelmesi, üretim içerisinde tarım sektörünün payının azaltılması ile birlikte sanayi ve hizmetler sektörünün payının, özellikle de imalat sanayinin payının artırılması, bölgesel, fonksiyonel ve kişisel gelir dağılımının iyileştirilmesi kalkınma için yerine getirilmesi gereken amaçlardır. Yine toplumun

Kalkınma öncelikle toplumun bir bütün olarak sosyo-kültürel, ekonomik ve kurumsal boyutlarıyla bünyevi değişiklikler geçirmesi anlamına gelir.

kurumsal yapısının iyileştirilmesi anlamında kalkınmayı engelleyici nitelikteki geleneksel tutum ve davranış kalıplarının terk edilmesi, yenilikçilik yönünde zihniyet değişikliği ve demokrasinin güçlendirilmesi gibi çok sayıda kalkınma amacından bahsedilebilir.

Kalkınma ve büyüme süreçleri arasında karşılıklı ilişkiler vardır ve ülkeler kalkındıkça büyüme hızları artarken, büyüdükçe kalkınmanın gerektirdiği niteliklere kavuşurlar. *Gelişmekte olan ülkeler her alanda yapılacak yatırımlarla kalkınmanın ön koşullarını ve alt yapısını hazırlayarak millî gelirlerini artırmaya çalışırlar. Gelişmiş ülkeler ise önceden geçirmiş oldukları kalkınma sürecinden sonra büyüme, tam istihdam, fiyat istikrarı, dış dengenin sağlanması ve adil gelir dağılımı gibi temel makro hedeflere odaklanırlar.*

AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Az gelişmiş ülkelerin ekonomik, sosyo- kültürel, demografik ve yapısal çok sayıda özelliği vardır. Aşağıda bu özelliklerden bazıları açıklanacaktır.

Gelir Düzeyinin Düşüklüğü

Temel zenginlik ölçütü olarak kişi başına düşen millî gelir seviyesi alınırsa az gelişmiş ülkelerde bu rakamın çok düşük olduğu görülecektir. Nitekim bu göstergesi esas alarak ülkeleri gelişmişlik sıralamasına tabi tutan Dünya Bankası Kalkınma Raporlarına göre ülkeler aşağıdaki şekilde gruplandırılmaktadır.

Tablo 14.2. Kişi Başına Düşen Millî Gelire Göre Gelişmişlik Sınıflaması

ÜLKELER	Kişi Başına Düşen Millî Gelir, \$
Düşük Gelirli Ülkeler	1025 ve daha az
Alt Orta Gelirli Ülkeler	1026-4035
Üst Orta Gelirli Ülkeler	4036-12475
Yüksek Gelirli Ülkeler	12476 ve daha fazla

Kaynak: World Bank, WDI, 2017 (www.worldbank.org)

Buna göre 2015 yılı esas alındığında alt orta gelirli ülkelerde kişi başına düşen millî gelir düzeyi 2032\$, üst orta gelirli ülkelerde 8260\$ ve düşük gelirli ülkelerde 619\$ iken yüksek gelirli ülkelerde kişi başına düşen millî gelir düzeyi ortalama 41.932\$ dir. Aynı rakamlar 2015 yılı için Türkiye’de 9.950 \$, Pakistan’da 1.440\$, Hindistan’da 1.590\$, Çin Halk Cumhuriyeti’nde 7.900 \$ ve Rusya Federasyonunda 11.450\$’dir. Bu ülkelerden Çin Halk Cumhuriyeti ve Hindistan gibi ülkelerin orta gelirli ülkeler sınıfında yer alması dikkat çekicidir. Oysa bu ülkeler toplam millî gelirden dünyanın en ön sıralarında yer alan ülkeler arasındadırlar. Nüfusun çok yüksek olması bu ülkelerin dünya sıralamasında orta gelirli ülkeler grubunda yer almasına yol açmaktadır.

Diğer yandan kalkınmanın birçok özelliğinden yoksun olmasına rağmen Suudi Arabistan’da kişi başına düşen millî gelir 23.550 \$’dir. Önemli petrol ve doğal gaz yataklarına sahip Orta Doğu ve Orta Asya’daki kimi Türk Cumhuriyetleri gelir seviyeleri yüksek olsa da, kalkınmanın gerektirdiği birçok özelliği sağlayamadıkları için henüz gelişmekte olan ülkeler görünümündedirler.

Temel zenginlik ölçütü olarak kişi başına düşen millî gelir seviyesi alınırsa az gelişmiş ülkelerde bu rakamın çok düşük olduğu görülecektir.

Gelir Dağılımı Dengesizliği ve Yoksulluk

Az gelişmiş ülkeler kalkınmanın başlangıç aşamalarında kaynaklarını daha çok hızlı büyüme yönünde kullandıklarında, gelişmeyi her alanda sağlayamamakta kişisel ve bölgesel gelir dağılımı adaletsiz olmaktadır. Tarım sektörünün ekonominin büyük bir kısmına hâkim olduğu ülkelerde çok yaygın olmamakla birlikte geri kalmış ülkelerin çoğunda gelir dağılımı dengesizliği temel sorunlardan biridir. Nitekim gelir dağılımında kullanılan temel ölçütlerden biri olan Gini katsayısına göre (1 mutlak eşitsizlik ve 0 mutlak eşitliği göstermek üzere) gelişmiş ülkeler 0.26-0.42 arasında bir rakama sahip iken bu katsayı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 0.42'den yüksektir. 2015 yılı itibarıyla Gini katsayısı Norveç'te 0.26, ABD'de 0.41 Malezya'da 0.46, Brezilya'da 0.51 ve Türkiye'de 0.40 civarındadır¹.

Diğer yandan az gelişmiş ülkelerin gelir seviyelerinin düşük olması yanında, gelir dağılımının bozuk olması bu ülkelerde yoksulluğu ön plana çıkarmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmaların sonuçlarına göre kişi başına düşen millî gelir seviyesi düştükçe yoksul nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı oldukça yüksek oranlara ulaşmaktadır (The World Bank Rapor,2008).

Yoksulluk sınırı ölçüsü olarak kullanılan göstergelerden biri Satın Alma Gücü Paritesine göre günde 1.90 \$'dan daha az gelir elde edenlerin toplam nüfusa oranıdır. Aşağıda kimi ülkelerin kişi başına düşen millî gelir ve yoksulluk rakamları verilmiştir.

Tablo 14.3. Kimi Ülkelerin Kişi Başına Düşen Millî Gelir ve Yoksulluk Rakamları

ÜLKELER	Kişi Başına Düşen Millî Gelir, \$,(2015)	Günde 1.90 \$ 'dan daha az Nüfusun Yüzdesi (Yıl)
Angola	4070	30.1 (2008)
Bangladeş	1190	18.5 (2010)
Brezilya	10080	4.3 (2015)
Çin Halk Cumhuriyeti	7940	6.5 (2012)
Macaristan	12 970	2.2 'den az (2014)
<i>Türkiye</i>	<i>12 000</i>	2.2 'den az (2014)

Kaynak: World Bank, WDR, 2017

Eğitim Seviyesinin Düşüklüğü

Eğitim seviyesi aslında tüm ülkeleri ilgilendiren bir olgudur. Zira kalkınmada beşerî sermaye çağımız ekonomilerinin en önemli sürükleyicilerinde biri hâline gelmiştir. Eğitim seviyesi ile ilgili olarak okur-yazarlık oranları, okullaşma oranları, eğitim harcamalarının millî gelirden aldığı pay, eğitim ve araştırmaların sürekli kılınarak teknolojik gelişmeye katkı sağlamak anlamında ar-ge harcamalarının millî gelirden aldığı paylar gibi göstergelere bakılmaktadır. Az gelişmiş ülkeler bu göstergelerde oldukça yetersiz durumdadırlar. Aşağıdaki tabloda kimi ülkelerde yukarıdaki göstergelerin özeti verilmektedir.

¹ UNDP, International Human Development Indicators, 2017

ÜLKELER	Kişi Başına Düşen Millî Gelir, \$,(2015)	Ar-Ge Harcamaları/GSYH, %, (2015)	Okur-Yazarlık Oranı	Eğitim Harcamaları/GSYH % (2014)
İsrail	35 780	4.26	97 (2008)	5.8
İspanya	28 370	1.21	98 (2016)	4.3
İtalya	32 870	1.33	99 (2011)	4.1
Hindistan	1600	0.62	69 (2011)	3.8 (2013)
Pakistan	1430	0.24	56 (2014)	4.3
Afganistan	590	--	32(2011)	3.8
Türkiye	12 000	1.01 (2014)	96(2015)	4.8 (2013)

Kaynak: UNDP, International Human Development Indicators, World Bank, WDR, 2017

Sağlık Hizmetlerinin Yetersizliği

Az gelişmiş ülkelerde çeşitli nedenlerle sağlık standartları oldukça yetersizdir. Bunda etkili olan pek çok faktör vardır. Sağlıklı besin maddelerinin teminindeki güçlükler, ilaç, doktor, hastane ve hemşire yetersizlikleri bunlar arasındadır. Bu yetersizlikleri gidermek için oldukça büyük meblağlara ulaşan sağlık yatırımları gerekmektedir. Bu ülkelerin gelir seviyelerinin düşük olması bu alanda yapılacak yatırımlara yeterli kaynak ayrılmasını zorlaştırmaktadır. Ülkelerin sağlık göstergelerinin iyileşmesi ortalama ömür sürelerinin de uzamasına yol açmaktadır.

Sağlık koşullarının iyi olmaması kalkınma için hem sebep hem de sonuç niteliğindedir. Bu konuda sağlık harcamalarının GSYIH' ya oranı ile kişi başına düşen sağlık harcamaları ve ortalama ömür süreleri gibi rakamlara bakılabilir. Bu konuda muhtelif ülkelerle ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 14.4. Bazı Ülkelerin Sağlık Göstergeleri

ÜLKELER	Kişi Başına Düşen Millî Gelir, \$,(2015)	Ortalama Ömür Süresi (2015)	Sağlık Harcamaları/GS YIH, %, (2014)	Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları, \$ (2014)
Arnavutluk	4 300	78.2	59	272
Burkina Faso	650	59.8	5.0	35
Fransa	40 530	82.7	11.5	4 959
İtalya	32 870	83.5	9.2	3 258
Mali	760	57.5	6.9	48
Zambiya	1560	61.3	5.0	85
Türkiye	12 000	75.4	5.4	568

Kaynak: UNDP, International Human Development Indicators, World Bank, WDR, 2017)

Yukarıdaki tabloya göre bütün az gelişmiş, gelişmekte olan ya da gelişmiş ülkeler millî gelirden belli bir miktarı sağlık harcamalarına ayırsalar da az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin toplam gelirlerinin nispeten düşük kalması, sağlık harcamalarının mutlak değerini oldukça düşürmektedir. Bu konuda kişi başına düşen sağlık harcamalarının ülkelere göre dağılımı önemli ipuçları vermektedir.

İnsani Gelişme İndeksi

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini en doğru ölçen ve temel biri kriter olarak kabul edilebilecek en önemli özellik insani gelişmenin ne durumda olduğudur. Bu

Az gelişmiş ülkelerde çeşitli nedenlerle sağlık standartları oldukça yetersizdir.

amaçla 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından “İnsani Gelişme İndeksi- Human Development Index “ yayımlanmaktadır. Bu indeksin hesaplanmasında kişi başına düşen millî gelir düzeyi, ortalama ömür süresi ve eğitimle ilgili gelişmişlik kriterlerini esas alan göstergelere yer verilmektedir. Bu kriterlere göre *insani gelişmenin en üst sınırı 1’e eşit iken en alt sınır 0’a eşittir*. Uygulamada bu rakamlar çok fakir ülkeler hariç 0.4 ile 1 arasındadır.

Aşağıdaki tabloda çeşitli ülkelere ait İnsani Gelişme İndeks değerleri yer almaktadır:

Tablo 14.5. Çeşitli Ülkelere Ait İnsani Gelişme İndeks Değerleri,2015

Çok Yüksek İnsani Gelişmeye Sahip Ülkeler	İndeks Değeri	Orta İnsani Gelişmeye Sahip Ülkeler	İndeks Değeri
Norveç	0.949	Moldova	0.699
Almanya	0.926	Gabon	0.697
Singapur	0.925	Paraguay	0.693
İrlanda	0.923	Türkmenistan	0.691
Finlandiya	0.895	Endonezya	0.689
Yunanistan	0.866	Vietnam	0.683
Katar	0.856	Fas	0.647
Polonya	0.855	Hindistan	0.624
Birl.Arap Emrl.	0.840	Pakistan	0.550
Yüksek İnsani Gelişmeye Sahip Ülkeler	İndeks Değeri	Düşük İnsani Gelişmeye Sahip Ülkeler	İndeks Değeri
Belarus	0.796	Suriye	0.536
Uruguay	0.795	Zimbabve	0.516
Bulgaristan	0.794	Haiti	0.493
Malezya	0.789	Togo	0.487
İran	0.774	Yemen	0.482
Türkiye	0.767	Afganistan	0.479
Ermenistan	0.743	Mali	0.442
Kolombiya	0.727	Kongo(Dem. Cum.)	0.435
Libya	0.716	Orta Afrika Cum.	0.352

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data> (E.T.16.10.2017)

KALKINMA POLİTİKALARI

Kalkınma Politikası Nedir?

Kalkınma politikası az gelişmiş ülkelerden sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması ve geri kalmışlık sorununun azaltılması için gösterilen bütün gayret ve önlemlerin genel adıdır. Bu gayret ve önlemler yurtdışı kaynaklı da olabilir. Bu durumda kalkınma yardımları politikalarından bahsedilir.

Sosyo-ekonomik gelişme olarak uygulanan bir kalkınma politikası amacında ekonomik büyüme temel bir koşuldur. Büyüme ekonomik kalkınmanın temel bileşkesi olmakla birlikte kalkınma için yeterli değildir. Büyümeyle birlikte ortaya çıkan üretim artışının, ekonomik süreçlerle yaşanan refah etkileri yanında çevresel maliyetler ve piyasa dışında üretilen kamusal hizmetler ile gelir dağılımının da daha

dengeli hâle getirilmesi gerekir. Konunun sosyal boyuta genişletilmesi hâlinde örneğin Kuveyt, Libya ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin sanayi, beşerî sermaye, teknolojik potansiyeller ve etkin kaynak dağılımı gibi konularda eksik olmalarına rağmen gelişmiş ülkeler gibi değerlendirilme yanılığısı doğmaktadır. Bu bakımdan kalkınmanın daha geniş anlamda toplumsal refahı artıran, etkin ve fonksiyonel bir pazar ekonomisi geliştirmek ve artan refahın etkilerinin tüm sosyo- ekonomik alanlarda görülmesi ile birlikte düşünülmesi gerekir.

Pazar Ekonomisine Dayalı ya da Müdahaleci ve Sosyalist Kalkınma Politikaları

Kalkınma politikalarında temel sorunlardan biri kaynak etkinliğine dönük kararların nasıl ve kimler tarafından alınacağıdır. Kalkınma teorisi ve politikalarında az gelişmiş ülkelerdeki rekabet yapısının kalkınmayı sağlamaya uygun olmadığı ile ilgili görüşler yaygındır. Bu doğrultudan bu ülkeler için az veya çok, devlet eliyle gerçekleştirilecek ekonomik faaliyetlerin kalkınmayı sağlayacağına dair bir kanaat vardır. Nitekim birçok az gelişmiş ülkede müdahaleci politikalara rastlanmaktadır ve bu müdahaleler özellikle kamu eliyle kurulan sanayi tesislerini ön plana çıkarmaktadır.

Piyasa ekonomisine ters düşen bu politikaların üç temel özelliği şunlardır:

- Piyasa ekonomisinin gelişmemiş olması gelir dağılımını bozmaktadır.
- Gelir dağılımının bozuk olması yoksul nüfusun toplam nüfus içerisindeki payını artırmaktadır.
- Bu ülkelerdeki rekabetten beklenen fonksiyonlar gerçekleşmeyince başka problemler de yaşanmaktadır.

Örneğin sosyo-kültürel koşullar, aşiret ve kast sistemi gibi geleneksel yapılar Pazar ekonomisine geçişi zorlaştırmaktadır. Bu ülkelerde devlet yönetimleri de işleyen bir pazar ekonomisi oluşturmaya elverişli hâle gelememektedir. Politik ve ekonomik yapı buna karşı tepkiler vermeye de uygun değildir. Hukuk sistemlerindeki eksiklikler ve başarısız devlet yönetimleri bu müdahaleci yapılardaki ekonomilerde verimlilik artışı sağlamaktan da uzak olmaktadır. Mevcut ekonomik, sosyo-kültürel ve kurumsal yapı pazar ekonomisine geçişi sağlamada başarısızlığa yol açmaktadır.

Entegrasyon ve Diğer Ortaklıklar Şeklindeki Kalkınma Politikaları

Kalkınma da iç piyasaya dönük rekabetçi ya da müdahaleci politikaların benimsenmesi yanında, dış ekonomik ilişkilerin yeniden şekillendirilmesi ikinci önemli prensiptir. Burada belirtmeli ki gerçekte hiçbir ülke pür bir serbest ticaret ya da üretim faktörlerinin serbestçe dolaşımını tam olarak uygulayamaz. Aynı şekilde *ülkeler dış piyasalara karşı bir yandan koruma şemsiyeleri oluştururken, diğer yandan da birkaç ülke ile bir araya gelerek ekonomik entegrasyonlara ve daha farklı ortaklıklara gidebilirler.*

İç piyasada rekabet ve pazar ekonomisinin iyi işlediği ülkeler, normal koşullarda dış piyasaya karşı da liberal ağırlıklı dış ticaret politikaları izlerler. İlginç olan hususlardan biri bu ülkelerin korumacı ve kısıtlayıcı dış ticaret politikası uygulayan ülkeler göre ekonomik kalkınma ile ilgili daha başarılı sonuçlara ulaşımlarıdır. Bu ülkelerin temel örneklerini Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan gibi uzak doğuda yer alan ve “Yeni Sanayileşen Ülkeler” olarak gösterilen devletler oluşturmaktadır. Bu başarı sadece temel kalkınma göstergelerinde değil istihdam, verimlilik artışı ve yoksulluğun azaltılması gibi sosyo-ekonomik konularda kendini göstermiştir.

Liberal dış ticaret politikaları uygulayan ülkelerin elde ettiği olumlu sonuçlar, sadece bu ülkelerin entegrasyon çabaları kapsamında dünya ekonomisine uyumlu nedeniyle ortaya çıkan mutlak ve karşılaştırmalı üstünlüklerden sağlanan kazançlardan kaynaklanmamıştır. Bunun yanında teknoloji transferi, rekabetin yoğunlaşması, sektörel derinliği olan kaynakların mobilizasyonu, kullanılmayan kapasitenin değerlendirilmesi ve ölçek ekonomilerinden yararlanma bu kazançları artırmıştır.

Daha çok sınırlayıcı ve korumacı dış ticaret politikası uygulayan birçok gelişmekte olan ülkenin kalkınmada yeterli başarıyı elde edememesi, teorik olarak gerekçesini F. List (1789-1846)’ten alan ve “Genç Endüstriler Tezine dayalı bir korumacı anlayışın uygulamada yeterince işleyememesi ile açıklanmaktadır. Zira birçok ülke ve dünya koşullarındaki değişikliklerle korumacılık uygulanamamış ve ayrıca döviz kurları gibi kambiyo rejimi değişiklikleri, korumacılığın uzun süreye yayılmasıyla ortaya çıkan etkilerin verdiği zararlar korumacı politikaların terk edilmesine yol açmıştır.

Bireysel Etkinlik

- Bir ülkenin toplam gelirinde meydana gelen artışlar, o ülkenin kalkınmış bir ülke olarak tanımlanmasını sağlar mı?. Yüksek petrol gelirlerine sahip çeşitli ülkelerin gelişmiş ya da gelişmekte olan ülke gruplarından hangisinde yer aldıklarını açıklayınız.

Özet

- Ekonomik büyüme bir ekonominin üretim kapasitesi ve verimliliğinin artmasıyla birlikte önceki dönemlere göre daha fazla mal ve hizmet üretmesi anlamına gelir. Bu üretim artışına yol açan esas unsur temel üretim faktör miktarlarının artırılması ya da teknolojik değişme ile aynı faktör miktarlarından yararlanarak daha fazla üretim gerçekleştirmektir. Bu temel hedefe ulaşmada ülkelerin çok farklı büyüme oranlarını yakalamaları büyümenin kaynaklarının neler olduğu sorusunu cevaplamayı gerektirir. Bunlar arasında iş gücü ve sermaye miktarı, doğal kaynaklar insan gücü sermayesi, teknolojik gelişme düzeyi, tarihsel birikimler, gelirin daha optimal dağılımı ve ülkelerin sahip oldukları coğrafi konumun etkili olduğu düşünülmektedir. Bu faktörleri harekete geçirerek refahın artması büyüme sorununu çözse bile yaşanması gereken sosyo-ekonomik ve toplumsal yapı değişikliği iktisadi kalkınma hedeflerini de yakalamayı gerektirmektedir.
- Ekonomik büyümenin temel ölçüsü olarak ülkenin reel GSMH 'sındaki yıllık artış oranlarıdır. Büyüyen bir ülkede net refah artışının sağlanması ekonomik büyüme hızının nüfus artış hızından daha fazla olması ve dolayısıyla kişi başına düşen millî artmasına bağlıdır.
- Klasik büyüme modelinde ekonomik büyümenin temel belirleyicisi emek faktörüdür. Ekonomik büyüme emeğe ödenen ücretten daha fazla çıktı gelirin gerçekleştirildiği sürece ortaya çıkar. Ancak azalan verimler kanunu gereğince bu üretim artışı toplam üretimin toplam hasılaya eşit olduğu noktaya kadar gerçekleşir ve bu noktadan sonra ekonomide büyüme durur. Bu durgunluğun aşılması ve büyümenin devam ettirilmesi teknolojik değişmeye bağlıdır. Ancak teknolojik değişme de ekonominin er geç durgunluğa girmesini sadece geciktirir.
- Harrod- Domar modelinde büyümeyi belirleyen iki temel faktör sermaye - hasıla katsayısı ve tasarruf oranıdır. Bu bakımdan hızlı büyümek isteyen ülkeler ya uzun dönemde sermaye- hasıla katsayısını küçültmeleri ya da kısa dönemde tasarrufların millî gelire oranını yükseltmeleri gerekir.
- AK modeli olarak bilinen içsel büyüme modelinde millî gelir artışına yol açan iki temel unsur emek ve sermaye faktörüdür. Sermaye stokunda yaşanan her artış, yani yatırımlar ekonomik büyümeyi hızlandırır.
- Ekonomik kalkınma ekonomik büyüme kavramı ile yakından ilişkili olup, bu kavramı da içine alır. Ülkelerin kalkınabilmelerinin temel şartı büyüebilmektir. Ancak bu büyüme ile birlikte ekonomik ve sosyal yapıda meydana gelen olumlu gelişmeler ülkelerin kalkındıklarını gösterir.
- Az gelişmiş ülkelerin temel özellikleri gelir seviyesi düşüklüğü, gelir dağılımı dengesizliği ve yoksulluk, eğitim seviyesinin düşüklüğü, sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve insani gelişme indeks değerlerinin düşük olmasıdır.
- Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi için muhtelif politikalar uygulanır. Bunlar Pazar ekonomisi veya devlet müdahalesine dayalı politikalar ile dış ülke veya bloklarla gerçekleştirilecek entegrasyon ve diğer ortaklıklar şeklindeki politikalar. Bu politikaların başarısı ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, genel kabul gören görüş, ekonomilerin belli bir gelişme düzeyine kadar devlet müdahalesine yer verilmesiyle birlikte, uzun dönemde dünya piyasaları ile entegre olabilecek ve rekabetçi özelliğe sahip bir ekonomik yapı oluşturmaktır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Bir ekonominin üretim kapasitesi ve verimliliğinin artmasıyla birlikte önceki dönemlere göre daha fazla mal ve hizmet üretmesine verilen ad aşağıdakilerden hangisidir?
 - a) Ekonomik büyüme
 - b) Ekonomik kalkınma
 - c) Verimlilik artışı
 - d) Teknolojik gelişme
 - e) Yatırım artışı
2. Ekonomik büyümenin temel ölçütü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a) Nominal millî gelir artışı
 - b) Reel millî gelir artışı
 - c) Yatırım artışı
 - d) Fiyat istikrarı
 - e) İşsizliğin azalması
3. Bir ülkede nüfus artış hızı %2 ve reel millî gelir artış hızı %3 ise bu ülkede kişi başına düşen millî gelir artış hızı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a) %1
 - b) %2
 - c) %3
 - d) %5
 - e) %1,5
4. Aşağıdakilerden hangisinde bir ülkenin reel millî geliri yılda %1,5 oranında artıyorsa, bu ülkede reel millî gelir düzeyi kaç yılda 2 katına çıkar?
 - a) 15
 - b) 20
 - c) 40
 - d) 45
 - e) 48
5. Aşağıdakilerden hangisi bir ülkede ekonomik büyümeyi belirleyen faktörler arasında yer almaz?
 - a) Emek faktörünün azalması
 - b) Sermaye birikiminin artması
 - c) Doğal kaynak kullanımının artması
 - d) Teknolojik gelişme
 - e) Girişimciliğin gelişmesi

6. Klasik büyüme modelinde ekonominin durgunluğa girmesini geciktiren temel faktör aşağıdakilerden hangisidir?
- Beşerî sermaye
 - Emek
 - Doğal kaynaklar
 - Teknolojik değişme
 - Sermaye
7. Ekonomik büyümenin %6 olarak hedeflendiği bir ülkede sermaye- hasıla katsayısı 5 ise, tasarrufların millî gelire oranı aşağıdakilerden hangisi olmalıdır?
- %30
 - %50
 - %60
 - %6
 - %1
8. Aşağıdakilerden hangisinde tasarrufların millî gelire oranının %20 olduğu bir ülkede ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmak için bu oranın %25 olması gerekiyorsa, dış tasarruf ihtiyacı % kaçtır?
- %20
 - %25
 - %5
 - %45
 - %30
9. Bir toplumun bütünsel anlamda sosyo-kültürel, ekonomik ve kurumsal boyutlarıyla bünyevi değişiklikler geçirmesine verilen ad aşağıdakilerden hangisidir?
- Büyüme
 - Kalkınma
 - Sosyal Gelişim
 - Teknolojik Gelişme
 - Gelir Dağılımı İyileşmesi
10. Dünyada insani gelişme indeksi aşağıdaki hangi değerler arasındadır?
- 0-1
 - 0-100
 - 0-1000
 - 0-10000
 - 1-25000

Cevap Anahtarı

1.a, 2.b, 3.a, 4.e, 5.a, 6.d, 7.a, 8.c, 9.b, 10.a

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- [1] Acar, Y. (1994). Büyüme Teorileri, Uludağ Üniversitesi Basım Evi, 2. Baskı, Bursa.
- [2] Bocutoğlu, E. Berber, M. ve Çelik, K. (2003). Genel İktisada Giriş, Derya Kitabevi, Trabzon.
- [3] Berber, M. (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma, Derya Kitabevi, Trabzon.
- [4] Ertek, T. (2007). Temel Ekonomi, Beta Yayınları, İstanbul.
- [5] (2008). Makro İktisada Giriş, Murathan Yayınevi, Trabzon.
- [6] Woll, A. (1992). Wirtschaftslexikon, R. Oldenbourg Verlag, München- Wien.
- [7] Hiç, M. (1994). Büyüme ve Gelişme Ekonomisi 10. Baskı, Sermet Matbaası, İstanbul.
- [8] Klausur, R. (1995). Grundlagen der Wachstumstheorie, Eine Einführung, Unveränderter Nachdruck der 3.-6. Auflage, Vanderhoeck & Rubrecht in Göttingen.
- [9] [Kaynak, M. (2014). Kalkınma İktisadı, 5. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- [10] www.tuik.gov.tr (10.10.2017).
- [11] www.worldbank.org (20.09.2017).
- [12] www.undp.org (16.10.2017).